

1941. aastal oli küüditatute hulgas ka palju Leedu juute ja poolakaid, sõja järel küüditati eranditult leedulasi (ja nendega seotud inimesi). Küüditatute suremuse kohta asumisel pole samuti täpseid arve. Sõja-aastatel surid neist ligi pooled ja aastatel 1945–1958 mittetäielikel andmetel 23 500. Autor peatub ka küüditatute õiguslikul seisundil, tuues esile selle sõltuvuse rahvusest (mittevenelaste kohta käivad piirangud ja karistused olid rangemad). Juba 1954. aastal algas sundasumiselt vabastamine, kuid esialgu väga aeglasel tempos (esimesel aastal vabastati ainult 735 leedulast). Huvipakkuv detail on aga see, et juba varem saavutasid sajad küüditatud oma vabastamise kui "aluselt väljasaadetud" (1949. aasta jaanuarist septembrini oli neid 163). Leedulasi ja lääneukrainlasi hoiti asumisel teistest rahvustest kauem, viimased mitu tuhat küüditatut vabastati alles detsembris 1963. Eluga kodumaale tagasi jõudnud küüditatuid ja poliitvange ootasid ees aga nende õiguste piirangud töökoha ja elukoha valikul ning reisimisel.

Mitte vähem kui 456 000 inimest ehk iga kolmas täiskasvanud leedulane (leedulasi oli Leedu poliitvangidest 93% ja küüditatutest 96%) oli mingis vormis nõukogude vägivalga ja terrori ohver. Ligi 350 000 inimest vangistati, küüditati ja tapeti.

Tiit Noormets

EESTI AJALOO- KIRJANDUSE AASTAPREEMIA 2000

■ Kuuendat korda kuulutatakse välja Eesti ajalookirjanduse aastapremia. Sellega seoses lubage mul ette kanda ekspertkomisjoni otsus ja mõned tähelepanekud.

Kõigepealt tuletan meelde, et Eesti ajalookirjanduse aastapremia algatasid 1995. aastal Ajaloo Instituut ja Eesti Ajalooarhiiv. Praeguseks on preemia väljapanijaid kuus: Ajaloo Instituut, Eesti Ajaloomuuseum, Rahvusarhiivi Ajalooarhiiv, Rahvusarhiivi Riigiarhiiv, Tallinna Linnaarhiiv ja Tartu Ülikool.

Statuudi järgi on preemia eesmärk edendada ajaloolase kirjanduse väljaandmist. Premia antakse ühe möödunud kalendriaasta jooksul Eestis ilmunud eestikeelse ajaloolase raamatu autorile (autoritele) või koostajale. Mida tähendab "ajaloolane raamat", seda statuut täpsemalt ei defineeri. Raamatute hindamise kriteeriumiks on nii üllitise sisuline, s.o teaduslik väärtus kui ka teostus (kujundus). Aastapremia konkurss on kaheastmeline: esimese valiku teevad preemia väljaandjad, kellest igaüks võib esitada kuni kolm teost. Nende seast valib ekspertkomisjon välja preemia saaja. Ekspertkomisjoni moodustavad preemia väljaandjad. Lisaks kolmele teadusedoktorile kuulub sinna eelmise aasta konkursi võitja. Tänavu kuulusid komisjoni doktorid Aivar Kriiska, Margus Laidre kui 1999. aasta preemia saaja, Tõnu Tannberg ja Toomas Karjahärm.

■ 1995 – 9 teost, 1996 – 8, 1997 – 4, 1998 – 8, 1999 – 9, 2000 – 10 teost.

Jämedates joontes jagunevad konkursile esitatud tööd monograafiateks, kogumikeks, allikapublikatsioonideks, teatmeteosteks. Seni on saanud kolmel korral preemia monograafia ja kahel korral kogumik. Sellest praktikast järeldub, et eelistus on antud ajaloouringute põhiväljundile, mida ei saa siiski pidada absoluutseks reegliks. Tänavused 10 raamatut jagunevad nii: 8 monograafiat ja 2 kollektiivset tööd, millest üks on allikapublikatsioon.

Ajalookirjanduse 2000. aasta preemiakandidaatide nimekiri

- 1. Veiko Berendsen, Margus Maiste. **Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897**. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 1999 /tegelikult 2000/. 496 lk.
 - 2. **Eesti vanimad raamatud Tallinnas**. Koostajad Lea Kõiv, Mare Luuk, Larissa Petina, Tiiu Reimo, Urve Sildre. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2000. 232 lk.
Sisaldab näituse kataloogi kõrval järgmised artiklid:
Jüri Kivimäe, Eestikeelsest trükisest *anno* 1525;
Kaja Altof-Telschow, Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg;
Tiiu Reimo, Trükindus ja kirjastustegevus Tallinnas 17. ja 18. sajandil;
 - 3. Mati Graf. **Poliitilised parteid Eesti Vabariigis 1918–1934 koos eellooga (1905–1917) ja jällelooga (1934–1940)**. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000. 511 lk.
 - 4. Valter Lang. **Keskusest äärealaks. Viljelusmajandusliku asutuse kujunemine ja areng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal**. Tallinn: Ajaloo Instituut, 2000 (Muinasaja teadus, 7), 450 lk. Lisad 2–7 koostanud Jonathan Kalman, Liina Maldre, Ulla Saluäär.
 - 5. Mati Laur. **Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)**. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2000. 288 lk.
 - 6. Ülle Liitoja-Tarkiainen. **Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil**. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2000. 280 lk.
 - 7. Mati Mandel. **Lihula muinas- ja keskaeg**. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000. 104 lk.
 - 8. Aadu Must. **Eestlaste perekonnaloo allikad. Teine, parandatud ja täiendatud trükk**. Tartu: Kleio, 2000. 344 lk.
 - 9. Robert Nerman. **Pelgulinn. Kultuurikeskkonna kujunemine ja areng**. Tallinn, 2000, 552 lk.
 - 10. Endel Priidel (koost. ja toim.). **Reiner Brockmann. Teosed**. Ilmamaa, 2000. 436 lk.
- Lisaks Brockmanni teostele sisaldab artklid:
Endel Priidel, Piirjooni;
Kaja Telschow, Curriculum Vitae;
Marju Lepajõe, Reiner Brockmanni ladina-, kreeka- ja saksakeelsest luulest;
Aino Valmet, Reiner Brockmanni eestikeelsete juhulaulude keeletarvitus.
- Nagu loetelust järeldada võib, on üldpilt ajalookirjanduse maastikul rõomustav ja seda ka esitatud tööde taseme osas. Neist raamatuist igapähe ilmumine on oluline sündmus meie teadus- ja kultuurielus, olgu siis tegemist kapitaalsete monograafia, allikapublikatsiooni või temaatilise artiklitekogumikuga. Mõistagi ei peegelda konkurss Eesti nüüdishistoriograafia kogupilti. Lisaks nimetatule ilmus möödunud aastal teisigi märkimisväärsed üllitisi, nii raamatuid kui ka artikleid, sealhulgas välismaal ja vöörkeeltes. Mingi läbilõike konkurss siiski annab. Üldine tendents on ajaloo mõtestamise liikumine rahvuslik-romantilistelt klišeedelt universaalsetele, üldraami avardamine, positivismi ja presentismi mõju kasv, uute kaasaegsete meetodite rakendamine, interdistsiplinaarsus, anonüümsuse taandumine ja uurijate isikupära esiletõus.
- Ekspertkomisjon avaldab tunnustust kõikidele autoritele ja raamatute väljaandmisega seotud inimestele, sh kirjastustele. Ajalookirjanduse üheks juhtivaks väljaandjaks on kujunenud Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, kelle väljaanded on saanud seni kolm aastapreemiat. Tunnustust tuleb jagada raamatute väljaandmist toetanud riigi- ja omavalitsusasutustele, fondidele, ühiskondlikele organisatsioonidele, firmadele ning eraisikutele. Nende hulgas Sihtasutusele Eesti Teadusfond, Eesti Kultuurkapitalile, Eesti Rahvuskultuuri Fondile, Eesti Raamatuaasta Peakomiteele.
- Tänavune konkurss oli äärmiselt tasavägine ja ekspertkomisjonil polnud kerge langetada otsust. Pärast pingelist arutelu otsustas komisjon anda Eesti ajalookirjanduse aastapreemia Anno 2000

■ Veiko Berendsenile ja Margus Maistele raamatu "Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897"

mis ilmus kirjastuselt Eesti Ajalooarhiiv 2000. aasta algul. Kujundus ja tehniline teostus on Veiko Berendsenilt, raamat on trükitud OÜ Greif trükikojas.

Raamat on interdistsiplinaarne, kuuludes nii ajaloo (linnaajaloo) kui ka demograafia valdkonda, kusjuures loendusandmed on seotud ruumilistega. Tegemist on unikaalse kvantitatiivse

allikaga, mille novaatorlik töötlemine on andnud sünteesivaid tulemusi, milleni jõudmise vajadusest on palju räägitud, kuid vähe saavutatud. Andmetele lähenedes on autorid silmas pidanud, et uurimismeetodid ja metodoloogia oleksid kõrvutatavad kaasajaga. Seetõttu on töös tähtsal kohal definitsioonide ja andmete ajalise võrreldavuse küsimus. Toetudes peamiselt ühele allikale – rahvaloenduse individuaalandmestikule ühes linnas ja ühel ajahetkel, on ajaloo, geograafia ja demograafia meetodeid ning arvutustehnika võimalusi kasutades loodud mitmekesine pilt 19. sajandi lõpu Tartu sotsiaalsest elust ja suhetest, demograafilise ülemineku iseärasustest, mida põhjustasid kultuurilised ja etnilised iseärasused, ning migratsiooniline tagamaa. Senistes rahvastiku üldkäsitlustes, kus Eesti rahvastikku on vaadeldud liigsuurte populatsioonide (Euroopa-Venemaa) taustal, ei paista niisugused iseärasused kuigi palju silma. Kõnealuses raamatus aga on rahvastikuprotsessi eripalgelus etniliste rühmade vahel selgelt ja konkreetset esile toodud. Naturaalarvulised tabelid kätkevad endas võimalusi edasiseks analüüsiks. Raamat on ajaloolaste kõrval saanud kõrge hinnangu ka demograafidelt ja sotsioloogidelt.

Toomas Karjahärm,

prof, ekspertkomisjoni esimees
23. mail 2001.

PAAVSTIARHIIV JA EESTI AJALUGU

Vatikani Raamatukogu sissepääs. Foto Tiina Kala

■ *Archivio Segreto Vaticano* – Vatikani salaarhiiv on aastasadu olnud ümbritsetud salapäraga, mis paljuskki püsib tänini. Suuresti aitab sellele kaasa asjaolu, et Vatikani ja Itaalia vahelise riigipiiri ületamine on keerulisem kui enamiku Euroopa piiripunktide läbimine, sissepääs arhiivi ning selle kõrval asuvasse raamatukokku aga tõenäoliselt rangemalt piiratud kui üheski teises suuremas uurimisasutuses. Juba pikk vestlus lugemiskaarte väljastava ametnikuga, kelle kabineti lubjatud seinu ehivad krutsifiks ning paavsti portree, töölauda aga kiiskavsinise monitorikastiga arvuti, peab külastajat veenma selle asutuse eksklusiivsuses. Uurija lubamine arhiivi ja raamatukogu väärtuste juurde ei paista olevat igapäevane rutiin, vaid erand ja eriline vastutulek. Järk-järguline harjumine kogu kompleksiga, mis hõlmab kokku nelja mõnekümnekoohalist uurimissaali, õdusat sisehoovi ning meeldivat kohvikut, veenab siiski, et tegemist on üldjoontes samasuguse uurimisasutusega nagu kümned ja kümned teised suuremad arhiivid ning raamatukogud.

Paavstiarhiivi saatev erandlikkuse maine pärineb suuresti ajast, mil arhiiv kujutas endast eeskätt paavstide isiklikku dokumentidekogu, mis oli ülejäänud maailmale rangelt suletud. Arhiivi ajalugu on olnud keeruline ja seiklusterohke. Paavstidokumentide kogu kujunemise algust dateeritakse 4. sajandiga. Seega on tegu Euroopa vanima jär-